

УДК 94(477)«XIV»

В.М.Михайловський *

ФОРМУВАННЯ ТЕРИТОРІЇ ІСТОРИЧНОГО ПОДІЛЛЯ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIV ст.

На основі аналізу писемних джерел представлено процес складання нового історичного регіону – Поділля – протяжністю понад 500 км із заходу на схід, від Кам'яця та Смотрича до Черкас і Звенигорода. До середини XIV ст. ці землі не мали жодного удільного князівства, перебуваючи від середини XIII ст. під владою монголів, а згодом Золотої Орди. Політичні зміни 1340–1350-х рр. призвели до зникнення Руського королівства й початку кризи в Орді. Ці події дали поштовх для розширення сфери впливу Великого князівства Литовського та взяття під контроль князями Коріатовичами основних центрів уздовж шляхів сполучення на лівому березі Дністра й у басейні Південного Бугу.

Ключові слова: Поділля, Подільська земля, регіон, Велике князівство Литовське, Польське королівство, Золота Орда, Коріатовичі, Дністер, Південний Буг, шляхи сполучення, регіональні центри.

Утворення нового історичного регіону, та ще й на території, де доти не було жодного удільного князівства, відбулося в результаті прагнень Великого князівства Литовського розширити у середині XIV ст. сферу свого впливу в південно-західному напрямку. Ця версія походить із заходу і її легітимізують боротьба з татарами та припущення, що литовці стали центром збирання руських земель. А як виглядали справи з протилежного боку? Мабуть, кращого моменту для поширення своєї влади на землі в межах річч Дністра та Дніпра годі було й шукати. Останній сплеск активності Золотої Орди у цьому регіоні, що припав на середину XIV ст., змінився тривалою боротьбою за владу у степовій імперії. Ослаблення Орди у цей час збіглося з поширенням «чорної смерті» – чуми, яка демографічно та економічно послабила її володіння у Східній Європі. Якщо спробувати описати ситуацію просто, то «Захід» хотів прийти, але побоювався, а «Схід» хотів залишитися, але вже не міг, тому «Північ», під якою виступила Литва, прийшла та змогла утвердитися.

У цій статті йтиметься про терени, що простягаються від Кам'яця-Подільського на заході й до Черкас на сході, від Меджибожа на півночі та майже до узбережжя Чорного моря. Щоправда, з останньою межею слід бути обережним, адже нова, спірна територія, та ще й у XIV ст., важко вкладалася у стабільні кордони. Утім два все ж таки будуть – це Дністер, що відділяє Поділля від майбутнього Молдавського князівства, та Дніпро. Отже йтиметься про розлогі простори, через які пролягали декілька значних шляхів, що з'єднували узбережжя Чорного моря та Кримський півострів із Центральною Європою. Поступове «проявлення» цієї території в історичних джерелах – літописах, хроніках, документах на володіння землею – покаже головні центри та шляхи сполучення чималого історичного регіону на Великому кордоні, де в той час закінчувалася Європа.

* Михайловський Віталій Миколайович – доктор історичних наук, професор кафедри історії України Київського університету імені Бориса Грінченка
E-mail: mykhaylovsky@gmail.com

Назва «Поділля» утворилася від поєднання префікса *по-* та кореня *-діл-/дол-*. Саме під таким ім'ям цей регіон фіксується від середини XIV ст. Тогочасною руською мовою в оригінальних документах назва завжди йшла в ув'язці зі словом «земля»: «Подольской земли» (1375 р.)¹, «Подольской земли» (1391 р.)², «Подолской з(е)мли» (1401 р.)³, або ж просто «оу Подольи» (1429 р.)⁴. Латиномовні акти використовували кальку з руської – «terra Podolie» (1395 р.)⁵, а німецькомовні – «Podolien» (1375, 1385 pp.)⁶.

Спроби мовознавців та істориків пояснити етимологію цього слова здебільшого обмежувалися констатацією того, що йдеться про територію, котра лежала нижче за течію р. Дністер від одного зі столичних центрів Галича – тому-то й *-діл-/дол-* у корені назви. Для посилення цієї версії залучалася попередня назва регіону – «Пониззя», яка теж має префікс *по-* та корінь *-низ-*, синонімічний *-діл-/дол-*. Декілька разів її згадано в Галицько-Волинському літопису впродовж XIII ст. Уперше Пониззя фіксується 1228 р. в контексті перемовин князів Данила Романовича та Мстислава Мстиславича, коли другий обіцяв цю територію першому⁷. Наступна згадка – уже під 1240 р. Тоді, після захоплення Києва монголами, Доброслав Судич узяв Бакоту та «все Понизье приа. без княжа повеления»⁸.

Загалом згадки в літопису про Пониззя пов'язані з головним містом регіону – Бакотою. Таке маркування дозволяє однозначно стверджувати, що Пониззя XIII ст. – не тотожне Поділлю другої половини XIV ст., яке простягалася на декілька сотень кілометрів далі на схід від Бакоти. Погодьмося з Я.Дашкевичем, що назва «Поділля» походить від великої кількості долин і вибалків, якими течуть численні річки лівобережної частини басейну Дністра, а отже означає «країну/край долин»⁹.

Імовірно, що Пониззя, як найсхідніша провінція, що у середині XIII ст. перебувала під рукою правителів Руського королівства, після послаблення влади Романовичів наприкінці 1250-х рр. стало якщо не найбільш західною периферією татарських володінь, то принаймні своєрідною буферною зоною. Отже ця частина майбутнього Поділля опинилася у статусі невизначеної території.

¹ Розов В. Українські грамоти. – Т.1: XIV в. і перша половина XV в. – К., 1928. – С.20. – №10.

² Груша А. Невядомая грамота Фёдора Карятыновича за 1391 г. // Беларускі гістарычны агляд. – Т.8. – Сп.1/2. – Мінск, 2001. – С.130.

³ Полехов С. Наследники Витовта: Династическая война в Великом княжестве Литовском в 30-е годы XV века. – Москва, 2015. – С.512.

⁴ Розов В. Українські грамоти. – С.112. – №1.

⁵ Codex epistolaris Vitoldi Magni Ducis Lithuaniae 1376–1430 / Collectus opera A.Prochaska (далі – CV). – Kraków, 1882. – P.38. – №CXV; Zbiór dokumentów Małopolskich / Wyd. I.Sułkowska-Kuraś, S.Kuraś (далі – ZDM). – Cz.VI: Dokumenty z lat 1386–1417. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1974. – S.466–468. – №1843.

⁶ Kodeks dyplomatyczny miasta Krakowa 1257–1506 / Wyd. F.Piekosiński (далі – KDMK). – Cz.1. – Kraków, 1879. – S.57. – №XLVII; S.74. – №LX.

⁷ Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – Т.II. – Санкт-Петербург, 1908. – С.572.

⁸ Там же. – С.789.

⁹ Див.: Дашкевич Я. Поділля: виникнення і значення назви // Майстерня історика: Джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. – Л., 2011. – С.505–506.

Такі припущення ґрунтуються на цілковитій відсутності згадок про зазначені терени в Галицько-Волинському літопису після нищівних походів Куремси (1259 р.) та Бурундая (1260–1261 рр.)¹⁰.

Залучення Лева Даниловича в конфлікти із західними та північними сусідами Руського королівства могло стати причиною втрати будь-якого впливу на Пониззя наприкінці XIII ст., де, імовірно, у цей час закріпилися, установивши свою владу, удільні татарські правителі. За абсолютної відсутності будь-яких джерел про тогочасні події на Пониззі ми не можемо бодай в якомусь наближенні говорити про життя цього краю.

Що відбувалося по той бік умовного кордону, коли нові володарі розлогих степів Північного Причорномор'я звикали до нових реалій та нових сусідів? Поштовхом для впорядкування контролю над шляхами сполучення західної частини Улусу Джучи могла би слугувати активність Генуї та Венеції в Азово-Чорноморському басейні, де на рубежі XIII–XIV ст. зміцнювалися факторії цих міст-республік, і для яких пошук та налагодження сталих сухопутних маршрутів для східних товарів було одним із пріоритетних видів діяльності. Для майбутнього Поділля у цьому ключі важливу роль мав би відігравати Білгород (Білгород-Дністровський), який генуезці, що закріпилися тут у XIII ст., називали Монтекастро. З огляду на географічне розташування цього міста його значення як торгового центру важко переоцінити. Важливі також спроби короля Владислава III (з 1441 р. був володарем Польського й Угорського королівств) на початку 1440-х рр. установити контроль своїх подільських урядників над цією територією¹¹. Здобутий турками 1484 р., Білгород надовго став головним опорним пунктом Османської імперії у цьому регіоні, що зв'язував основні сухопутні та морські торгові шляхи в північно-західній частині Чорного моря, ставши своєрідним північним фронтиром османців¹².

Етнічні зміни на Пониззі й у межиріччі Дністра та Південного Бугу після 1240-х рр., пов'язані з приходом нових груп населення, стали каталізатором формування тут володінь Куремси, якими урядували троє його синів – Абаджи, Караджи, Янджи¹³. Уже у середині XIV ст. ця територія отримала нових правителів – відомих за літописною традицією так званих «татарських царів», котрі програли битву на Синіх Водах. Їхні володіння проіснували тут до другої половини XIV ст. й були поступово завойовані литовськими князями братами Коріатовичами¹⁴. Імовірно, що конфігурація влади, яка склалася на другу

¹⁰ ПСРЛ. – Т.П. – С.840–843, 846–848.

¹¹ Михайловський В. Привілей короля Владислава III на Кам'янецьке староство для Теодорика з Бучача 1442 р. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: Історичні науки. – Т.11. – Кам'янець-Подільський, 2003. – С.44–58; Kurtyka J. Nadanie starostwa podolskiego Teodorykowi z Buczacza z r. 1442 (z dziejów królewskich na Podolu w XV i XVI wieku) // Księga jubileuszowa profesora Feliksa Kuryka [Annales Academiae Paedagogicae Cracoviensis: Wydanie specjalne. – Folia 21: Studia Historica, III, 2004]. – Kraków, 2004. – S.69–102.

¹² Ostapchuk V., Bilyayeva S. The Ottoman Northern Black Sea Frontier at Akkerman Fortress: The View from a Historical and Archeological Project // The Frontiers of the Ottoman World / Ed. A.S.C.Peacock. – Oxford, 2009. – P.137–170.

¹³ Черкас Б. Західні володіння Улусу Джучи: Політична історія, територіально-адміністративний устрій, економіка, міста (XIII–XIV ст.). – К., 2014. – С.250–252.

¹⁴ Сковчиляс І. Галич після Галича: Пониззя (Русо-Влахія) у XII–XIV ст. // Княжа доба: історія і культура. – Вип.5. – Л., 2011. – С.45–47.

половину XIII – першу половину XIV ст., стала основою для уявлень про майбутній великий регіон на сході Європи та протривала до першої третини XV ст., коли вперше було описано історію підкорення Поділля литовськими князями.

Особливістю цієї частини Європейського континенту була слабка урбанізація території, що обмежувалася у XIII ст. лише середньою течією Дністра. Отже найсхіднішими містами Пониззя, відомими Галицько-Волинському літопису, стали Калюс (Каліус) та Кучельмен. Це не сприяло утворенню окремого, удільного, князівства. Другою групою міст і городищ, відомих за джерелами на майбутньому Поділлі, були поселення у верхній течії Південного Бугу – від згадуваного в літописах Меджибожа до сучасного Ладижина на Вінниччині¹⁵. Що цікаво, зі сторінок літопису ці два райони слабко пов'язані між собою, що, імовірно, добре узгоджується з горизонтальною мережею маршрутів, які існували в той час. Прикладом цього може бути шлях Батия на захід після взяття Києва – його військо, оволодівши Кам'янцем (на Волині), Ізяславом, Володимиром та Галичем, не вело жодних бойових дій у Середньому Подністрів'ї¹⁶.

Як у першій половині XIV ст. до цих «татарських держав» ставилися володарі Руського королівства – ми не знаємо. Можливо, саме тоді почала проявлятися тенденція до відносно мирного співіснування, адже як одні, так й інші скоріш за все не мали можливостей вести війни за території супротивника. Для Руського королівства просування у східному напрямку унеможлилювала відсутність мережі міст (найбільшим міським центром на схід від Галича була Теребовля). А татарські володарі Пониззя з огляду на зміни, що їх принесло XIV ст. Золотій Орді та всьому степовому світу, не мали достатньо ресурсів для продовження руху на захід. Та й чи було їм це потрібно? Радше ні, адже, як ми знаємо з Галицько-Волинського літопису, у результаті походів Куремси й Бурундая на території, підконтрольній Данилові Романовичу та його нащадкам, ніде не було встановлено прямого правління.

Подібний симбіоз існував і в перших десятиліттях XIV ст., за володарювання Юрія Львовича та його синів Андрія й Лева, що правили разом. Загибель у 1323 р. цих останніх Романовичів стала причиною приходу до влади в Руському королівстві Болеслава Тройденевича, сина мазовецького князя та Марії, доньки Юрія Львовича¹⁷. Серед відомих на сьогодні документів із часу його правління, Пониззя, або ж уже Поділля, жодного разу не згадується. Брак літописів за першу половину XIV ст. робить неможливим будь-яку реконструкцію тогочасних подій із перспективи саме Руського королівства.

¹⁵ Куза А. Древнерусские городища X–XIII вв.: Свод археологических памятников. – Москва, 1996. – С.204–208.

¹⁶ ПСРЛ. – Т.П. – С.786.

¹⁷ Див.: Болеслав-Юрій II, князь всей Малой Руси: Сборник материалов и исследований. – Санкт-Петербург, 1907. У цьому збірнику вміщено основні документи. Сучасне їх видання з докладним аналізом див.: Купчинський О. Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV ст.: Дослідження. Тексти. – Л., 2004. – С.167–194. Також цікаві спостереження про зміну влади в Руському королівстві див.: Тенговський Я. Обставини вступу князя Болеслава-Юрія Тройденевича на Галицько-Волинський престіл (Невідомі руські документи з XIV століття) // Записки Наукового товариства імені Шевченка (далі – ЗНТШ). – Т.CCLX. – Кн.1. – Л., 2010. – С.45–56.

Кардинальні зміни настануть після 1340 р., коли внаслідок отруєння останнього володаря Руське королівство було поділене між двома претендентами на його «спадщину». Довга суперечка між Польщею та Литвою завершилася компромісом кінця 1340-х рр. про визначення сфер впливу. Це відкрило своєрідне «вікно можливостей» на спірному прикордонні колишнього Пониззя для молодших представників роду Гедиміновичів, який правив у Великому князівстві Литовському від початку XIV ст.

Політичний еккурс в історію Пониззя важливий з огляду на те, що після 1340 р. Руське королівство стало об'єктом змагань сусідів: Польщі, а згодом, або одночасно, – Угорщини й Литви. Це дозволяє побачити, як у нових політичних реаліях утворювався новий регіон, що одержить назву «Поділля». Східна та південно-східна межа поширення політичного впливу цих держав стала, відповідно, західним і північним кордонами майбутньої Подільської землі. Очевидно, що цьому сприяло послаблення влади Золотої Орди, або її неможливість контролювати свої західні терени, що, власне, і дозволило Великому князівству Литовському поступово поширити власний вплив, підпорядкувавши північну частину Руського королівства, а згодом розпочати ще більш масштабну акцію зі встановлення своєї влади та витіснення татар на більшій частині лісостепового правобережжя Дніпра.

Подібні процеси були притаманні ще одному регіону, який теж входив у сферу впливу Золотої Орди й локалізувався в межиріччі Дністра та Пруту. Виникнення у середині XIV ст. на правому березі Дністра Молдавського князівства, котре отримало протекцію могутнього на той час Угорського королівства, утворило межу поширення влади Великого князівства Литовського у цьому куточку Європи. А неможливість польського короля Казимира III поширити свій вплив у східному напрямку обмежила його володіння на той час Львовом і Галичем – адже далі розпочалася боротьба Гедиміновичів за підкорення татарських володінь, що стало початком формування Подільського князівства.

Подальша поінформованість про ранню історію Поділля залежить від сприйняття відомостей, які подають літописи Великого князівства Литовського. Головне застереження щодо їх використання – найраніші тексти, такі, як «Повість про Поділля», походять із 1430–1450-х рр., а отже віддалені від початкової історії краю щонайменше на 80–100 років¹⁸. Таке раннє, як на новий регіон на території сучасної України, виокремлення у джерелах спонукає дослідника прискіпливіше придивитися до цієї спірної території.

Що ж змушувало Литву та правлячу там династію Гедиміновичів звертати увагу на віддалені терени? Адже відстань від Троків до Вінниці по прямій лінії становить близько 850 км. І цей шлях пролягає болотистим і важким для просування басейном річки Прип'ять.

Історики ще від XIX ст. шукали відповіді на питання швидкого й відносно безконфліктного поширення влади Великого князівства Литовського на

¹⁸ Полехов С. *Летописная «Повесть о Подолье»* [ч.2] // *Древняя Русь: Вопросы медиевистики*. – 2014. – №2 (56). – С.54.

терени давньоруських удільних князівств у межах сучасної України. Якщо обмежитися лише територією Волині, то аргументом слугували припущення про одруження Любарта, сина великого князя Ґедиміна, із донькою останнього володаря Руського королівства Болеслава Юрія II (Болеслава Тройденевича). Такі твердження, які виходили з династичного права на спадщину, «легітимізували» його владу на Волині. Утім сучасні дослідження спростували подібний розвиток подій з огляду на вік самого Любарта та відсутність дітей в Юрія II¹⁹. У цьому контексті увага інших Ґедиміновичів, синів Коріата, до території, яка ніколи не була удільним князівством, не мала мережі міст, притаманних осілому населенню, ба більше – була частиною Золотої Орди, залишається незрозумілою.

Відповідь на це питання в літописах ми навряд чи знайдемо з огляду на їх пізні походження та виразну ідеологічну мету написання, що відповідала реаліям 1430–1450-х рр., часу, коли Велике князівство Литовське остаточно втратило Західне Поділля, але прагнуло його повернути. Імовірно, у середині XIV ст. швидка експансія Литви була пов'язана з чинниками, подібними до тих, що проявилися в XI–XII ст. після смерті київських князів Володимира Святославича та Ярослава Мудрого. Однією з причин кризи Русі стала велика кількість представників династії Рюриковичів, які на кінець XI ст. почали вимагати власних уділів, що стали незабаром отчинами, центрами удільних князівств. Це було пов'язано з уявленням про спільність володінь роду. Подібна ситуація склалася й з нащадками Ґедиміна²⁰, котрі, імовірно, так само сприймали Велике князівство Литовське як спільну власність роду, а отже вимагали задоволення власних амбіцій.

Перші згадки про назву нового регіону – Поділля – з'являються в писемних джерелах на початку 1370-х рр. Варіанти доволі одноманітні: Поділля («Podolien» 1375 р.²¹, «Podolie» 1377 р.²²), Подільська земля («в Подольскои земли» 1375 р.²³, «terra Podolie» 1395 р.²⁴), Подільське князівство («ducatum Podolie» 1377 р.²⁵, «ducatus Podolie» 1383–1384 рр.²⁶). Ця назва виникла відразу після появи та утвердження тут князів Коріатовичів – нових господарів, котрі побачили й завоювали «країну долин», що не мала меж.

Поширення у другій половині XIV ст. влади литовських князів на розлогу територію, яка простягалася до Дніпра на сході та зони лісостепу на південному сході й півдні, змушувало нових володарів створювати, або ж упорядковувати, локальні центри. За традицією того часу такими ставали важливі

¹⁹ Tęgowski J. Pierwsze pokolenia Giedyminowiczów. – Poznań; Wrocław, 1999. – S.236–237.

²⁰ Загалом він мав 8 синів, а вже його сини Наримунт, Ольгерд, Коріат, Кейстут – відповідно по 4, 13, 7 і 5 (див.: Ibid. – S.304–311, 316–319).

²¹ KDMK. – Cz.1. – S.57. – №XLVII.

²² Halecki O. Przyczynki genealogiczne do dziejów układu krewskiego // Miesięcznik Heraldyczny. – 1935. – Roczn. XIV. – №7/8. – S.102.

²³ Розов В. Українські грамоти. – №10, 20.

²⁴ CV. – P.38. – №CXV; ZDM. – Cz.VI. – S.466–468. – №1843.

²⁵ Halecki O. Przyczynki genealogiczne do dziejów układu krewskiego. – S.102.

²⁶ Abraham W. Założenie biskupstwa łacińskiego w Kamieńcu Podolskim // Księga pamiątkowa ku uczczeniu 250-tej rocznicy założenia Uniwersytetu Lwowskiego przez króla Jana Kazimierza. – T.I – Lwów, 1912. – S.12.

пункти на шляхах, які пролягали вздовж чи в межіріччі головних водних артерій регіону – Дністра, Південного Бугу (тодішня назва – Бог). Якщо лівобережжя Дністра, що в першу чергу важливо для нашого дослідження, було доволі залюдненим з огляду на природну специфіку долини ріки, то, на противагу цьому, ми мало що знаємо про долину Південного Бугу через відсутність відповідних писемних джерел.

Ще одним вектором сполучення, який виділявся у цьому регіоні, був шлях із Києва на південь, котрий проходив перпендикулярно до головних маршрутів. Його існування ще з давньоруських часів обумовлювалося потребою в безпечному проїзді, оминаючи дніпровські пороги та ризиковані степові зони. Більш детально він відомий уже з XV ст. Так, у 1419 р. інок Зосима, мандруючи до Святої Землі, після Києва вирушив до річки Південний Буг (Бог), що в Подільській землі («въ Одолской земли»), відпочив тут у місті Брацлаві («градъ Бряславль»), а вже звідти пішов до Мітеревих Кишин («подъ Митеревыми Кышинами») на Дністрі («Нѣстръ»), звідки переправився в Молдавське князівство (Волоську землю)²⁷.

Наступного разу опосередковано цей шлях, а радше контрольована територія, що більш-менш збігалася з напрямком руху з Києва на південь, фігурує під 1459 р. у документі київського князя Семена Олельковича для Єремія Шашка на володіння, які маркувалися річками, що впадають у Дністер. Зазначені тут топоніми й гідроніми фіксують територію від сучасного Томашполя до Сухой Кам'яниці (тепер, імовірно, м. Кам'янка в Республіці Молдова)²⁸. Гідроніми, що слугують надійними маркерами, усі належать до басейну Дністра – річки Русава, Камениця (нині Кам'янка), Кусниця й Кусничка (обидві притоки р. Марківка або Шумилівка)²⁹.

Якщо інформація про шляхи з півночі на південь доволі рідкісна, то маршрути з південного сходу на північний захід і захід – більш знані в історіографії. Звісно, що надійних джерел із XIV ст. немає, але відомі від другої половини XV ст. так звані «татарські шляхи», які слугували основними каналами руху на Поділлі, задокументовано краще. Чи використовували їх для торгових справ? Імовірно так, адже важко у степу знайти кращий напрямок пересування, аніж той, що вже усталений, і де можна знайти принаймні воду. У лісостеповій частині Поділля, особливо в 50-кілометровій зоні р. Дністер на лівому, подільському, березі з його глибокими долинами наявність будь-якого шляху для більш-менш швидкого просування була виключена. Певним конкурентом слугував інший маршрут – «via valachica», який проходив через Молдавське князівство до Білгорода, важливого порту на узбережжі Дністровського лиману³⁰. Виглядає цілком імовірним, що довкола цього шляху і сформувалася молдавська держава, і можливо, що так само сталося й на іншому березі Дністра, де Подільське князівство утворилося вздовж двох більш протяжних

²⁷ Хождение инока Зосимы 1419–1422 гг. // Православный палестинский сборник. – Т.VIII. – Вып.3 (24). – С.2.

²⁸ Розов В. Українські грамоти. – С.171. – №93.

²⁹ Словник гідронімів України. – К., 1979. – С.305.

³⁰ Oguj A. Lwowski szlak handlowy i intensyfikacja obiegu monetarnego na północnej Bukowinie w XIV–XVI w. // Przegląd Historyczny. – 2010. – Т.CI. – S.587.

шляхів. Поглянувши на карту населених пунктів Поділля XVI–XVII ст. завважимо своєрідні «коридори» між ними, що їх дослідники одноставно пов'язують із двома найбільшими шляхами регіону – Чорним і Кучманським³¹.

Чорний шлях, назва якого походить імовірно від однойменного лісу (локалізується західніше Умані) пролягав від Білгорода на північ, де біля лісу, що дав йому назву, повертав на захід і йшов лівим берегом Південного Бугу аж до Хмільника. Власне в околицях останнього наприкінці XV ст. зафіксовано першу писемну згадку про нього – «*via nigra*»³².

Кучманський шлях проходив південніше, і простягався вздовж правого берега Південного Бугу в напрямку м. Ров (від 1537 р. – Бар), а далі повз Зіньків, Сутківці, Ярмолинці – на Південну Волинь, де й зустрічався з Чорним. Імовірно, що цей шлях, принаймні на теренах історичного Поділля, був частиною знаної у XIV ст. «татарської дороги» («*via tartarica*»), що від Львова через Кам'янець провадила на Крим до Кафи з відгалуженням на розташоване в гирлі Дону місто Тану³³. Знана з писемних джерел ще під 1339 р. «*via tartarica*» мала дві гілки³⁴, які на «подільських» відтинках відповідали б пізнішим Чорному й Кучманському шляхам.

Представлення основних напрямків комунікацій Поділля у XIV ст. демонструє нам усю складність вивчення історичної географії в той час. Головним підґрунтям для дослідників виступає доволі обмежений актовий матеріал і декілька специфічних за своїм походженням джерел: «А се имена градом всѣм рускым далним и ближним» («Список русских городов дальних и ближних»; далі – «Список...») і татарські ярлики володарям Великого князівства Литовського на землі, розташовані на території сучасної України.

«Список...» – одне з найбільш інформативних джерел щодо історичної географії регіону, який, імовірно, було створено наприкінці XIV ст. Такого висновку свого часу дійшов В.Янін, котрий звернув увагу на присутність у тексті певних міст, що за іншими, на його думку авторитетними, джерелами дозволяє віднести появу «Списку...» саме до 1375–1381 рр.³⁵ На сьогодні це – найраніше датування пам'ятки. Аналогічну методику застосував і В.Кучкін, який вважає, що текст створено на початку 1430-х – у 1451 рр., аргументуючи своє твердження наявністю в ньому міст, відомих лише у XV ст.³⁶

³¹ Atlas historyczny Rzeczypospolitej Polskiej: Epoka przełomu z wieku XVI-go na XVII-sty: Dział II-gi: Ziemi Ruskie Rzeczypospolitej / Wyd. A.Jabłonowski. – Warszawa; Wiedeń, 1899–1904. – Мapy 7, 10; The Ottoman Survey Register of Podolia (ca. 1681) Defter-i Mufasssal-i Eyalet-i Kamanice: Part 1: Text, Translation, and Commentary [Studies in Ottoman documents pertaining to Ukraine and the Black Sea contries, 3] / Ed. D.Kołodziejczyk. – Cambridge, MA, 2004. – Maps II–VI; Крикун М. Документи комісарського суду Подільського воеводства 1678–1679 рр. – Л., 2015. – Карта «Подільське воеводство у XVII ст.».

³² Listy i akta Piotra Myszkowskiego generalnego starosty ziem ruskich króla Jana Olbrachta / Wyd. A.Lewicki. – Kraków, 1898. – S.60. – №58.

³³ Charewiczowa L. Handel średniowiecznego Lwowa. – Lwów, 1925. – S.37.

³⁴ Quirini-Popławska D. Włoski handel czarnomorskimi niewolnikami w późnym średniowieczu. – Kraków, 2002. – S.211.

³⁵ Янін В. К вопросу о дате составления обзора «А се имена градом всем русским, далним и ближним» // Древнейшие государства Восточной Европы: Материалы и исследования 1992–1993 гг. – Москва, 1995. – С.125–134.

³⁶ Кучкин В. Датировка списка «А се имена градом всѣм рускым далним и ближним» // Древняя Русь: Вопросы медиевистики. – 2015. – №3 (61). – С.71.

Отже в датуванні цього джерела маємо справу з хронологією в понад 70 років. Не вдаючись у дискусію щодо часу написання документа, зазначимо лише, що його протографа так і не віднайдено. Найвні в розпорядженні дослідників списки, яких налічується 24, відносяться до XV–XVII ст. Імовірно, маємо справу зі значними нашаруваннями у цьому тексті, які походять із різних декад другої половини XIV – першої половини XV ст., коли належність тих або інших міст, груп міст до певних регіональних чи державних центрів змінювалася доволі швидко. Брак інших джерел, як у випадку Східного Поділля, дозволяє доволі широко тлумачити хронологію «Списку...».

Для історії Поділля він важливий тим, що тут серед інших виділено рубрику «А се [города] Польский», імовірно маркуючи їх належність до Польського королівства. Географія цих міст охоплює все історичне Поділля другої половини XIV – першої третини XV ст. Отже в рубриці зазначено: «Каменець» (тепер Кам'янець-Подільський Хмельницької обл.), «Иловечъ» (імовірно Язловець Тернопільської обл.), «Браславль» (Брацлав Вінницької обл.), «Сокоlechъ» (с. Сокилець Вінницької обл.), «Звенигород» (Звенигородка Черкаської обл.), «Черкаси» (однойменний обласний центр), «Черлен» (не ідентифіковано), «Новый городок» (не ідентифіковано), «Венича» (Вінниця), «Скала» (Скала-Подільська Тернопільської обл.), «Бакота» (колишнє село Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл., на початку 1980-х рр. затоплене водами Дністровського водосховища)³⁷.

Серед одинадцяти міст, позначених як «польські», не ідентифіковано лише два – Новий Городок і Черлен³⁸. Показово, що серед подільських міст не зазначено Смотрич, яке літописи Великого князівства Литовського називали столицею Поділля до перенесення її в Кам'янець, і відомий із кінця XIV ст. Червоногород. Якби «Список...» виник після 1430 р., як припускає В.Кучкін, то в ньому однозначно було б згадано Летичів – один із важливих центрів історичного Поділля у верхній течії Південного Бугу. Та й Теребовлю, Галич, Самбір, де «лежить св. Онуфрій», не було б означено як «волинські» міста³⁹.

Як видається, у цій частині «Списку...» бачимо міста історичного Поділля станом на середину 1370-х рр., за винятком Смотрича. Адже маємо справу з регіоном, який ще не перейшов під зверхність Угорського королівства, що станеться в 1377 р. Звісно, такі припущення доволі умовні й не можуть слугувати надійним маркером для датування цього документа, адже присутність тут Черкас – міста аж на Дніпрі – дозволяє говорити лише про XIV ст. У документі подільського князя Федора Коріатовича, який походить із 1392 р., серед свідків акта зазначено воевод черкаського та скальського⁴⁰. На сьогодні це єдине джерело, в якому представлено князівських урядників із крайніх точок історичного Поділля XIV ст. Та й згадуваний вище Летичів уперше

³⁷ Тихомиров М. «Список русских городов дальних и ближних» // *Его же*. Русское летописание. – Москва, 1979. – С.94.

³⁸ Див. карту цього джерела: Лоза Ю. Історичний атлас України. – К., 2015. – С.106–107.

³⁹ Тихомиров М. «Список русских городов дальних и ближних». – С.95.

⁴⁰ Мікульські Ю. Новая грамата князя Фёдора Кариятовича 1392 г. // *Беларуская даўнына* / Рэд. Ю.Мікульскі. – Вып.1. – Мінск, 2014. – С.147–150. Критичний огляд цього документа див.: Михайловський В. На маргінесі документа подільського князя Федора Коріатовича від 1392 р. // *Ruthenica*. – Т.ХІІІ. – К., 2016. – С.188–197.

зустрічається у джерелах опосередковано 1404 р. у формі «Летичівський повіт» («*districtu Leticzowiensi*»)⁴¹, а як місто із замком – аж під 1431 р.⁴² Усе це відображає вкрай незадовільний для історії пізньосередньовічного Поділля стан із джерелами.

Інше джерело, що походить із протилежного боку, а саме з ординського, демонструє тотожний підхід до розуміння, або, краще сказати, подібного уявлення про територію нинішньої України в той час. Це – ханські ярлики володарям Великого князівства Литовського на землі, завойовані татарами з 1240-х рр. Ф.Шабульдо висунув гіпотезу про існування ще з початку 1360-х рр. гіпотетичного «ярлика Мамає»⁴³. Якщо припустити, що подібний документ справді був, це дозволило б пояснити відносно швидке й безпроблемне (тут можемо лише вкотре зазначити цілковите мовчання джерел про подібний спосіб завоювання історичного Поділля) підпорядкування владі Гедиміновичів величезних просторів лісостепу та степу між Дніпром і Дністром у 1360–1370-х рр. Тобто саме так, як представляє події літописна традиція Великого князівства Литовського.

Але що говорять нам ярлики про територію Поділля? Звернімося до збережених у повному вигляді. Документ хана Гаджи Гірея від 1461 р. містить таке означення: «Поділля з водами, землями й зі всілякими пожитками їх; Кам'янець із водами, землями й зі всілякими пожитками їх; Брацлав із водами, землями й зі всілякими пожитками їх»⁴⁴. Наступний ярлик Менлі Гірея від 1474 р. ще більше нагадував «Список...», адже в ньому зазначено, що робиться це так, як чинив «наш цар» Тохтамиш, передаючи міста й землі, починаючи від Києва, серед яких зазначено Поділля, Кам'янець і Брацлав («*Podole, Kamieniec, Braczlav*») та, імовірно, Сокилець біля Брацлава («*Sokal*»)⁴⁵. І останній приклад – ярлик того ж таки хана Менлі Гірея від 1507 р., який подібний до документа 1461 р., але в ньому вже представлено татарський спосіб називання території – «тьма» («*tümen*»), і зазначено Подільську, Кам'янецьку, Брацлавську, Сокилецьку, Звенигородську тьми, а також Черкаси⁴⁶.

Цей екскурс у татарські джерела дозволяє побачити існування ще у XVI ст. архаїчних уявлень про територію історичного Поділля, яка у стосунках між Кримським ханством і Великим князівством Литовським на офіційному рівні маркувалася у спосіб, що більше відповідав реаліям другої половини XIV ст., але аж ніяк не XV ст. Важливо зазначити, що окрім міст-центрів, таких, як

⁴¹ Kodeks dyplomatyczny Małopolski / Wyd. F.Piekosiński (далі – KDM). – Т.IV. – Kraków, 1905. – S.89. – №MLXXIX.

⁴² Бучинський Б. Кілька причинків до часів вел. кн. Свитригайла (1430–1433) // ЗНТШ. – Т.LXXVI. – Кн.II. – Л., 1907. – С.132.

⁴³ Шабульдо Ф. Чи існував ярлик Мамає на українські землі? (до постановки проблеми) // Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях. – К., 2005. – С.100–122.

⁴⁴ Див.: The Crimean Khanate and Poland-Lithuania: International Diplomacy on the European Periphery (15th–18th Century): A study of Peace Treaties Followed by Annotated Documents / Ed. D.Kołodziejczyk. – Boston; Leiden, 2011. – P.529–530 («*Podole z wodami, ziemiami, i ze wszelkimi pożytkami ich; Kamieniec z wodami, ziemiami, i ze wszelkimi pożytkami ich; Braczlav z ziemiami, wodami, i ze wszelkimi pożytkami ich*»).

⁴⁵ Ibid. – P.530–540.

⁴⁶ Ibid. – P.556–557.

Кам'янець, Брацлав, Сокилець, Звенигород, Черкаси, у ханських ярликах на першому місці завжди зазначено «Подільську тьму» або просто «Поділля». Імовірно, у цьому випадку можемо мати справу з існуванням уявлень про цю територію як однорідну в політичному плані. А це відсуває хронологію появи такого розуміння про край на першу половину – середину XIV ст.

Як видається, представлений у «Списку...» спосіб уявлень про Поділля цілком відповідає відповідним місцям ханських ярликів в їх «подільській» частині та дозволяє реконструювати територію як таку, що поділялася на певні райони, у татарському варіанті «тьми», довкола яких сформувалися центри з відповідними містами. Своєрідна концентрація цих центрів у східній частині Поділля – Брацлав, Сокилець, Звенигород, Черкаси – напевно відповідала фізико-географічним умовам, важливим для способу життя кочовиків, контролю шляхів сполучення для торгівлі східними товарами.

Своєрідним маркером торгової активності на Поділлі у XIV ст. можуть бути нумізматичні знахідки вздовж відомих маршрутів. Наведемо лише два приклади виявлених за останній час скарбів. Перший походить із с. Леськи, що розташоване за менш ніж 20 км від Черкас нижче за течією Дніпра. У 2008 р. тут було знайдено понад 360 монет. Хронологічні межі 27 з них: 1348 і 1392 рр.⁴⁷ Інший скарб, що був виявлений поряд із м. Гнівань (20 км униз за течією Південного Бугу від Вінниці) складався вже з понад 500 одиниць, серед яких було 255 празьких грошів Карла I й Вацлава IV, 218 джучидських і татаро-генуезьких монет, 24 польських та 2 львівських напівгроша, 17 руських грошів⁴⁸. Виявлення цих монетних скарбів поблизу основних відомих центрів свідчить про інтенсивність торгівлі на Поділлі у XIV – першій третині XV ст. та підтверджує існування сталого шляху від Черкас на Дніпрі й до Вінниці на Південному Бузі, імовірного місця або району перетину з іншими маршрутами.

Огляд шляхів і відомих міст історичного Поділля у другій половині XIV ст. неможливий без вирішення проблеми історичного центру цього регіону. Усталений погляд, що первісною столицею краю було місто Смотрич, донедавна пов'язувався з буквальним прочитанням літописів, в яких йшлося про братів Коріатовичів, що отримали від свого дядька Ольгерда Подільську землю після перемоги над татарськими володарями в битві на Синіх Водах 1362 р.⁴⁹ Ці події відображено в короткій «Повести о Подолье», яка ймовірно виникла в 1430-х рр. у зв'язку з боротьбою за Поділля між Польщею й Литвою. Найбільш близькі до протографа, на думку С.Полехова, Супрасльський та Слуцький списки Першого літописного зводу Великого князівства Литовського⁵⁰.

⁴⁷ Зайончковский Ю., Шептуха В. Фрагмент комплекса из-под села Леськи Черкасского района Черкасской области // Русь, Литва, Орда в памятниках нумизматики и сфрагистики. – Минск, 2015. – С.40–41.

⁴⁸ Гулецкий Д., Зайончковский Ю. Гниваньский клад начала 2-й четверти XV в. // Там же. – С.163.

⁴⁹ Таке трактування присутнє практично в усіх працях, дотичних історії Поділля, починаючи з другої половини XIX ст. (див., напр., студії В.Антоновича, Н.Молчановського, М.Грушевського та ін.).

⁵⁰ Полехов С. Летописная «Повесть о Подолье» [ч.1] // Древняя Русь: Вопросы медиевистики. – 2014. – №1 (55). – С.34. Датування на 1431–1432 рр.: Его же. Летописная «Повесть о Подолье» [ч.2]. – С.54.

Прийшовши на Поділля, брати Коріатовичі, як розповідає «Повість о Подолье», не знайшли тут жодного міста чи замку. Для своєї резиденції вони обрали місцевість на р. Смотрич, де і збудували однойменне місто: «И на первое нашли собѣ твержю на рецѣ Смотричи»⁵¹, «тут пак себе нарядили город Смотрич»⁵². Далі літопис згадує стару столицю Поділля – Бакоту, місце в горі, де жили монахи: «А в другомъ мѣсте были черници в горе, и в томъ мѣсте наредили город Бакоту». А вже потім, полюючи на оленів, вони знайшли зручний острів, де, вирубавши ліс, і заснували місто Кам'янець: «И ловячи в ловех пригодилося имъ так: угонили много оленей в тот остров, кдѣ нынѣ Каменеское мѣсто лежитъ. И посекши лѣсъ город муровали Каменецъ»⁵³. Такий сюжет повторюється практично в усіх літописах, де є історія, пов'язана з перемогою Ольгерда на Синіх Водах із подальшою передачею Коріатовичам Подільської землі.

У цій оповіді не було б нічого надзвичайного, адже коли подивитися на природне розташування Кам'янця-Подільського, то будь-які інші варіанти щодо вибору столичного міста регіону мають відразу відпасти. Але, як часто трапляється в історії, маленька деталь змушує піддати сумніву усталену й загалом логічну версію про перенесення столиці до Кам'янця.

Місто Смотрич, поза літописами, з'являється в писемних джерелах близько 1370 р. У документі Яна з Бжеґа, провінціала Польської провінції ордену домініканців, згадуються брати-ченці у Смотричі («*fratres de Smotricii*»)⁵⁴. А один із перших актів, що відносяться до цього міста, – відомий в оригіналі від 1375 р. привілей, виставлений князем Олександром Коріатовичем місцевому домініканському монастиреві⁵⁵. Примітно, що у самому джерелі зазначається про надання для цієї ж обителі, зроблені Юрієм Коріатовичем, старшим братом Олександра. Інформація дозволяє припустити існування такого документа ймовірно близько 1370 р. Сам Смотрич за частотністю згадок у джерелах XIV ст. поступається лише Кам'янцеві. Що ще відомо про це місто у середині – другій половині XIV ст.?

Історики віддавна намагалися ідентифікувати зі Смотричем одне місце у списку францисканських стацій. Ці спроби слід уважати помилковим. Сам документ, опублікований у 5-му томі «*Bullarium Franciscanum*», недатований, і в «Руському вікаріаті» («*Vicaria Russiae*») без особливих складнощів можна ідентифікувати міста Львів («*Lemburgae*»), Городок («*de Grodech*»), Коломию («*de Colomia*»), Галич («*Galciff*»), Кам'янець («*Caminiх*»)⁵⁶. Спроба ідентифікувати зазначений тут «*Scotorix*» як «Смотрич» непереконлива з огляду на те, що це місто латинськими буквами у другій половині XIV – першій третині XV ст.

⁵¹ Див.: Супрасльская летопись // ПСРЛ. – Т.35: Летописи белорусско-литовские. – Москва, 1980. – С.66.

⁵² Слуцкая летопись // Там же. – С.74.

⁵³ Супрасльская летопись. – С.66.

⁵⁴ Kurtyka J. Repertorium podolskie: Dokumenty do 1340 r. // *Idem*. Podole w czasach jagiellońskich: Studia i materiały. – Kraków, 2011. – S.324–325. – №8.

⁵⁵ Розов В. Українські грамоти. – С.20. – №10.

⁵⁶ Bullarium Franciscanum / Ed. C.Eubel. – T.5. – Romae, 1898. – P.602.

найчастіше передавали як «Smotricz»⁵⁷. Сам документ, що ймовірно походить із 1370 р.⁵⁸, дає чи не першу згадку про інше столичне місто – Кам'янець.

Яким же тоді міг бути статус Смотрича, коли літописна традиція завжди розпочинає оповідь про прихід братів Коріатовичів на Поділля саме з нього? Неабияк важлива донедавна недооцінена в історіографії інформація нумізматичних джерел, що мають безпосереднє відношення до історії регіону. У писемних документах, які походять із Поділля, часто фіксується «подільський гріш»⁵⁹. Виявлена 2004 р. в Дунаївцях (місто за 32 км на північ від Кам'янця-Подільського) монета дозволила ідентифікувати раніше відомі знахідки (які не піддавалися ідентифікації) та цілком в іншому світлі подивитися на статус Смотрича як одного з центрів Подільського князівства братів Коріатовичів.

На аверсі монети міститься напис +MONETA ★ CONSTA[N]TINI, а на реверсі – +D[VCIS] H[ERES]⁶⁰ [ET] DOMINI ★ DE SMOTRIC⁶¹. Карбування назви Смотрич на монеті князя Костянтина Коріатовича змушує дослідників поставити питання про його статус в ієрархії міст Поділля. Подана вище легенда про заснування Кам'янця відклалася в літописних текстах, найраніший з яких, «Повесть о Подольской земле», що походить із початку 1430-х рр., відводить Смотричу роль першого міста – столиці або першої резиденції Коріатовичів, але більше про нього не згадує. Натомість згадки про Смотрич, і тільки про нього, на відомих сьогодні подільських монетах змушують замислитися. Без цього артефакту уявлення про зазначене місто могло би залишатися традиційним, таким, що походить із представленого вище літописного матеріалу, до якого слід додати наявність тут монастиря домініканців, замку й німецьких колоністів. Однак присутність у найдавнішій актовій книзі міста Львова осіб із німецькими, або принаймні точно не руськими іменами на кшталт Фріц («Fricz»), Міхаель («Michael»), Філіп («Philippo») та, можливо, Симон («Symon») з означенням місця походження – Смотрич («de Smotricz») відкриває цілком інший вимір⁶². Це – місто, що має вже на той час німецькомовних мешканців, для яких існує католицька парафія. Причому першого з них, Фріца, означено як лавника («scabinus»), а отже вже на 1380-ті рр. він мав би бути громадянином

⁵⁷ CV. – Р.39. – №CXV (1395 р.); Бучинський Б. Кілька причинків до часів вел. кн. Свиригайла (1430–1433). – С.132 (1432 р.).

⁵⁸ Про аргументи щодо датування руської частини цього списку на 1370 р. та огляд інших версій див: Karczewski D. Franciszkanie w monarchii Piastów i Jagiellonów w średniowieczu: Powstanie – rozwój – organizacja wewnętrzna. – Kraków, 2012. – S.368–369. Я.Куртика пропонував датувати цей перелік на 1344–1345 рр. (див.: Kurtyka J. Repertorium podolskie: Dokumenty do 1430 r. – № 1. – S.311). Такої ж думки дотримується Т.Трайдос (див.: Trajdos T. Kościół Katolicki na średniowiecznym Podolu // Kościoły chrześcijańskie na Podolu. – Warszawa, 2015. – S.14).

⁵⁹ Михайловський В. Західне Поділля під володінням Вітовта у 1411–1430 роках: надавча політика у світлі документів // До джерел: Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. – Т.П. – К.; Л., 2004. – С.116–119.

⁶⁰ Можливий варіант прочитання – H[EREDES].

⁶¹ Погорілець О., Саввов Р. Монета подільського князя Костянтина // Нумізматика і фалеристика. – 2004. – №3. – С.25.

⁶² Najstarsza księga miejska 1382–1389 / Wyd. A.Czołowski // Pomniki dziejowe Lwowa z Archiwum miasta. – T.I. – Lwów, 1892. – №1, 22, 85, 142, 229, 230 a, 233, 282, 327–328, 350 a, 389, 453, 460, 466, 479, 491, 536, 719, 731 («Fricz de Smotricz»), 229 («Michael de Smotricz»), 406 («Philippo de Smotricz»), 176 («Symon»).

Львова⁶³. А присутність у цих актах ще й Фрідріха («Frydlo») та Римера Генріха («Rymer Henricus») з Кам'янця («de Kamencz»)⁶⁴ дозволяє припускати наявність помітної громади католиків, для яких власне й була потрібна заснована Юрієм Коріатовичем парафія, що нею опікувалися домініканці.

Перенесення (або утворення) ще одного центру в Кам'янці ймовірно слід пов'язувати з виникненням тут католицької дієцезії в 1382–1384 рр., та з унікальним природним розташуванням міста⁶⁵. Якщо відкинути ці факти, то поява другого центру на Поділлі може бути пояснена спробою моделювання тут ситуації з головними містами в Литві, де первісна столиця Троки поступово втрачала своє значення на користь нового Вільна, утім це не завадило Трокам залишатися важливим центром Великого князівства Литовського. Також не варто ігнорувати можливе наслідування у системі управління і тривалу співпрацю великого князя Ольгерда та його брата Кейстута, котрі доводилися Коріатовичам рідними дядьками. Адже задля уникнення суперечок за владу старші брати могли визначити для себе певні уділи на новій для себе території. Таке припущення дозволяє провести певні паралелі між ядром Великого князівства Литовського та Поділлям, чи то Подільським князівством, де Смотрич – це «Троки», а Кам'янець – «Вільно». Складність у доведенні цього здогаду полягає в тому, що, на відміну від Ольгерда та Кейстута, ми вкрай погано знаємо про нащадків братів Коріатовичів⁶⁶. Хоча відстань між зазначеними парами міст приблизно однакова – близько 30 км.

Фіксація у джерелах цих міст спонукає до з'ясування їхньої ролі у формуванні адміністративного устрою Поділля у другій половині XIV – першій третині XV ст., тобто до утворення Подільського воєводства в 1434 р. та часу існування уявлень про велике Поділля аж до Дніпра.

У наявних джерелах зазначено цілу низку повітів (до 1434 р.): Бакітський (перша згадка 1410 р.⁶⁷), Божський (1395 р.⁶⁸), Брацлавський (1392 р.⁶⁹), Вінницький (1395 р.⁷⁰), Звенигородський (1431 р.⁷¹), Кам'янецький (1402 р.⁷²), Летичівський (1402 р.⁷³), Меджибізький (1395 р.⁷⁴), Скальський (1409 р.⁷⁵), Смотрицький (1404 р.⁷⁶), Сокилецький (1391 р.⁷⁷), Стінківський (1395 р.⁷⁸),

⁶³ Ibid. – №1, 22, 85, 142, 229, 233, 350 а, 389, 453, 460, 466.

⁶⁴ Ibid. – №113–114, 131–132, 136, 213, 235, 287, 358 («Frydlo de Kamencz»), 115, 231, 463, 579 («Rymer Henricus de Kamencz»).

⁶⁵ Trajdos T. Kościół Katolicki na średniowiecznym Podolu. – S.71.

⁶⁶ Tęgowski J. Pierwsze pokolenia Gedeminowiczów. – S.167–195.

⁶⁷ Див.: Pobóg-Górski W. Powiat Mohylowski w gubernii Podolskiej: Opis geograficzno-historyczny. – Kraków, 1902. – S.173.

⁶⁸ CV. – P.39. – №CXV.

⁶⁹ Мікульські Ю.М. Новая грамота князя Фёдора Кариатовича 1392 г. – С.149.

⁷⁰ CV. – P.39. – №CXV.

⁷¹ Бучинський Б. Кілька причинків до часів вел. кн. Свиригайла (1430–1433). – С.132.

⁷² ZDM. – Cz.VI. – S.198. – №1651.

⁷³ KDM. – T.IV. – S.89. – №MLXXIX.

⁷⁴ CV. – P.39. – №CXV.

⁷⁵ Ibid. – P.38.

⁷⁶ KDM. – T.IV. – S.89. – №MLXXIX.

⁷⁷ Груша А. Невядомая грамота Фёдора Карыатовича. – С.132.

⁷⁸ CV. – P.39. – №CXV.

Теребовльський (1392 р.⁷⁹), Хмільницький (1434 р.⁸⁰), Червоногородський (1410 р.⁸¹). Усього – п'ятнадцять повітів. Але враховуючи те, що Божський зафіксовано у джерелах лише одного разу в 1395 р., а 1402 р. на його місці в аналогічному переліку замків/повітів зазначено Летичів, цю кількість можна зменшити до чотирнадцяти.

Якщо порівняти цей перелік із кількістю замків у той час, то фактично він буде ідентичним. Різниця полягатиме в тому, що немає інформації про замки у Стінці, Божському та Меджибожі. Утім це не означає, що їх там не було, адже побутування у джерелах назв повітів чітко прив'язане до існування замків – центрів цих територіальних утворень.

Наостанок зазначимо, що практично всі ідентифіковані міста Поділля зі «Списку...» (див. вище) були центрами відповідних повітів, а отже можна стверджувати, що їх мережа на другу половину XIV ст. формувалася вздовж річок басейну Південного Бугу (Меджибіж, Божський (Летичів), Хмільник, Вінниця, Брацлав, Сокилець), у західній частині краю (Червоногород, Теребовля, Скала, Кам'янець) та на сході (Звенигород, Черкаси). Імовірно, міста й замки в басейні Південного Бугу були опорними пунктами на одному з усталених шляхів, що з'єднував узбережжя Чорного моря та Кримський півострів з європейськими державами. Присутність серед подільських міст Звенигорода й Черкас можна вважати ситуативним явищем, яке важко піддається аргументації. Єдине, що спадає на думку, це ймовірна фіксація кордону, чи радше сфери впливу між різними територіями, де неможливість Києва поширити свою владу на південь, а власне Черкаси та Звенигород, спровокувала їх підпорядкування володарям Поділля ще в долитовський період.

Поширена назва регіонів у той час – повіт або волость. Їх використання на Поділлі залежало від мови документа: у латиномовних бачимо «повіт» («*districtus*»), у руськомовних – «волость». Це було ще одним свідченням багатомірності цієї прикордонної території.

Отже своїм виникненням назва «Поділля» може завдячувати новим володарям – литовським князям Коріатовичам із роду Гедиміна, які розпочали підпорядкування цих теренів у середині XIV ст. «Країна долин» – Поділля – стала новим князівством як на південному сході руських земель (мається на увазі колишнє Руське королівство з центрами в Галичі, Володимирі, Холмі, Львові), так і на заході володінь татар. Територія сформувалася вздовж торгових шляхів, що у цей час були відомі на Заході як «*via tartarica*» та використовувалися для постачання так званих «східних» товарів у західному напрямку, а рабів та сировини – на схід. Сам же обшир краю уявлявся таким,

⁷⁹ Ibid.

⁸⁰ Розов В. Українські грамоти. – С.130. – №71.

⁸¹ ZDM. – Cz.VI. – S.314. – №1736.

що складається з кількох частин: як можемо припустити, володінь не тільки трьох «отчичей і дедичей» Поділля, що зазнали поразки в битві на Синіх Водах, а й, очевидно, трьох синів Куремси. Таке припущення дозволяє цілком по-іншому подивитися на формування нового історичного регіону, де, як видається, лише назва мала руське коріння, вірогідно надана йому литовськими князями. Натомість сума території від Кам'янця, Смотрича на заході до Черкас і Звенигорода на сході, від басейну Росі на півночі й до нижньої течії Дністра, Південного Бугу на півдні – стала результатом понад столітнього панування татар.

The article is addresses the formation of a new historical region on Ukrainian lands in the second half of the 14th century – Podillia. Based on the analysis of written sources the article outlines the composition of this big region stretching for over 500 km from West to East, from Kamianets' and Smotrych to Cherkasy and Zvenyhorod. It demonstrates how a region takes shape along the trade routes in the middle of the 14th century, the region, which until that time had no independent principality and from the 13th century was ruled by the Mongols and then the Golden Horde. Political changes 1340–1350 years led to the disappearance Kingdom of Rus', and the crisis in the Golden Horde. These events gave impetus to the expanse of the Grand Duchy of Lithuania's influence over the territory and princes Koriatovych taking control over the major settlements along the routes running on the left bank of the Dnister river and the Southern Buh basin.

Keywords: Podillia, Podillia land, region, Grand Duchy of Lithuanian, Polish Kingdom, Golden Horde, Koriatovychi, Dnister, Southern Buh, routes of communication, regional centers.

